Sociologická problematika v díle N. G. Černyševského

MILENA MANOVÁ
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Bělinskij, Gercen, Černyševskij jsou jména tří významných revolučních demokratů, jejichž zásluhy o rozvoj ruské vědy, literatury a filozofie jsou všeobecně uznávány. Nejmladší z této trojice a zároveň nejvýznamnější je N. G. Černyševskij. S jeho jménem je spojen jeden z nejdůležitějších mezníků předmarxistického společenského myšlení v Rusku. Tento velký ruský socialista předmarxovského období, největší představitel utopického socialismu v Rusku, jak jej nazývá V. I. Lenin, vystoupil v období revoluční situace konce padesátých a začátku šedesátých let, rozvíjel ideje Bělinského i Gercenovy a snažil se spojit jejich teorie s revolučním bojem pokrokových lidí Ruska proti carskému samoděržaví s ilegální činností revolucionářů raznočinců. Ze všech předmarxistických myslitelů se nejvíce přiblížil k vědeckému socialismu a jeho sociologické názory můžeme označit za důležitou historickou etapu ve vývoji předmarxistického společenského myšlení. Vysoká úroveň jeho revolučně demokratického světového názoru, znalost dialektiky a zralost jeho filozofického materialismu — to vše mu umožnilo podat hluboký výklad důležitých otázek sociologie.

Černyševskij nebyl typ katedrového vědce a abstraktního myslitele, jak byl v literatuře někdy nesprávně nazýván. Je pro něho naopak charakteristické, že sociologické otázky nezkoumal nikdy izolovaně, ale v souvislosti s úkoly politického programu a s praktickou činností revoluční demokracie. Zabýval se otázkami ruských i světových dějin a snažil se odhalit obecné zákonitosti historického vývoje Ruska, nastínit perspektivy boje za jeho revolučně demokratickou přeměnu, za osvobození lidových mas ze samoděržaví.

Okruh zájmů Černyševského se rozvíjel do velké šíře. Z pozic revolučního demokratismu hodnotil práce západoevropských buržoazních historiků, filozofů, ekonomů a estetiků. Ve většině případů postřehl progresívní prvky v jejich názorech.

Černyševskij je nazýván utopickým socialistou. To ovšem neznamená, že jeho utopický socialismus lze ztotožnit s utopickým socialismem Owenovým, Saint-Simonovým nebo Fourierovým, jak se nesprávně domnívají někteří jeho současníci i pozdější kritikové, včetně G. V. Plechanova, který ve své knize o Černyševském sice správně nesouhlasil s jeho označením jako vědeckého socialisty, zároveň však soudil, že se téměř v ničem nelišil od západoevropských utopických socialistů. Černyševskij naopak uvedené utopické socialisty kritizoval, čehož si Plechanov jistě musil být vědom, dospěl však k závěru, že jeho kritika je namířena pouze proti fantastické formě jejich názorů [Plechanov 1936 : 5]. Snažil se dokázat, že se Černyševskij v hlavních bodech svého socialistického systému ničím neliší od západoevropských utopistů první třetiny devatenáctého století, že stejně jako oni zkoumá otázku přestavby společnosti abstraktně, nezávisle na podmínkách času a místa [Plechanov 1936 : 25]. Vytýkal Černyševskému, že prý pokládá inteligenci za hlavní hybnou sílu dějin, že je (podobně jako první utopičtí socialisté) lhostejný k tomu, za jakých poli-

tických podmínek se uskuteční přechod k socialismu a že nepřikládá význam politice.

Mnohé Plechanovovy výtky, jak bude dále ukázáno, jsou neoprávněné. Černyševskij byl ve svých názorech ovlivněn západoevropskými utopickými socialisty. V jejich učení spatřoval podporu pro svůj boj za revoluční socialistickou přeměnu společnosti. Jeho utopický socialismus se však v mnoha směrech od jejich názoru lišil. Vážil si některých idejí Fourierových, Proudhonových, Saint-Simonových, zároveň je však kritizoval a ironizoval jejich nerealistický přístup. Vytýkal jim fantastičnost a oportunismus, když počítali při uskutečňování svých zásad s osvíceností a filantropismem vládnoucí třídy, sám věřil v sílu lidových mas a v jejich tvořivé schopnosti a důsledně stál na stanovisku revoluce. Na rozdíl od západoevropských utopistů si uvědomoval třídní boj v dějinách a chápal, že lepší budoucnost si lidstvo vybojuje v tvrdých třídních bitvách. Mluvíme-li tedy o Černyševském jako o utopickém socialistovi, musíme jej důsledně odlišovat od západoevropských, především francouzských utopistů.

V čem spočívá utopičnost názorů Černyševského, co jej vlastně řadí mezi utopické socialisty? Utopické je především přeceňování revoluční schopnosti rolnictva, nedoceňování perspektivy kapitalistického vývoje Ruska a opomenutí historické funkce ruského proletariátu. Tyto chyby, jichž se Černyševskij dopustil, byly ovšem podmíněny konkrétními okolnostmi hospodářského a politického života a v žádném případě nebyly chybami, které by jeho dílo stavěly na úroveň západoevropských utopistů.

Černyševskij podrobil velmi ostré kritice zejména názory Saint-Simonovy. Kritizoval jeho chybné hypotézy o světovém přechodu k socialismu proto, že se podobají „více poezii nežli vážné vědě". Odmítal jeho romantické a mytické ideje. Saint-Simonovce nazýval „salonními hrdiny, kteří dostali záchvat filantropismu". „Nikterak nesympatizujeme s onou formou úsilí o společenské reformy, která se nazývá saint-simonismem", napsal. „Toto učení se nám zdá halucinací vzniklou z chybné idealizace katolicismu, která má kromě toho jakousi přeslazenou příchuť vybrané aristokratičnosti a strojené záliby v sentimentálním demokratismu." [Černyševskij 1953 : 106] „Lidstvo skutečně směřuje k tomu, aby nepřátelství, které v průmyslovém světě nabývá konkurence, bylo vystřídáno přátelským svazkem. Marné je očekávat, že základem tohoto svazku se stane láska. Láska bývá pouze výsledkem shodných zájmů, avšak základem dobrých vztahů je vypočítavost, prospěch. Láska nabývá jen ve vzácných okamžicích a u nemnoha lidí, kteří mají obzvláště sklon k exaltaci, převahy nad vypočítavostí, která nevznikla v daném okamžiku, ale je nám dávno a dávno vštípena výchovou" [Černyševskij 1953 : 92]. Rovněž nesdílel Fourierovo přesvědčení o nevyhnutelném zachování „kontrastů mezi bohatými a chudými" za socialismu. Hlásal ideu společenské rovnosti lidí v budoucí společnosti a v tomto směru často překračoval hranice utopického socialismu.

Jaký byl vztah Černyševského k revolučním demokratům Bělinskému a Gercenovi? Zcela oprávněně bychom mohli prohlásit, že ve srovnání s nimi učinil velký krok vpřed. Podle slov V. I. Lenina byl mnohem důslednějším a bojovnějším demokratem. Mnohé myšlenky Gercenovy a Bělinského tvůrčím způsobem dále rozvíjel. Byl novátorem ve vědě o společnosti a ve způsobu řešení jednotlivých konkrétních otázek se blížil názorům zakladatelů historického materialismu. Namířil ostří své kritiky proti vulgární ekonomice a jejím představitelům a zaujal kritický postoj i k představitelům klasické anglické ekonomie. Znal jejich práce, zvláště Smithovy a Ricardovy. Obou si velmi vážil, ale zároveň ani nepřehlížel slabé stránky jejich učení. Poukazoval na omeze-

nost historického obzoru Smithova, odporoval jeho snahám pojímat hospodářské vztahy pouze v rámci buržoazní společnosti a vytýkal mu obranu kapitalismu a lhostejnost k proletariátu.

Studoval práce buržoazních historiků, ale i zde vyjadřoval na mnoha místech kritické výhrady. Zdůrazňoval velkou úlohu materiálního faktoru ve vývoji společnosti, prohlašoval, že velké historické události jsou přímo závislé na „materiálních podmínkách způsobu života, které hrají prvořadou úlohu v životě, jsou hlavní příčinou téměř všech jevů i v jiných sférách života" [Černyševskij 1939–1950 : 740].

V které složce společnosti spatřoval Černyševskij hlavní revoluční sílu? Nebyla to inteligence, jak mu nesprávně vytýkal G. V. Plechanov, ale obrovská masa krutě vykořisťovaného rolnictva, která v době utváření jeho revolučního přesvědčení hrozivě povstala k revolučnímu výbuchu. Nebylo proto divu, že právě rolnictvo pokládal za hybnou sílu revoluce v Rusku. Vždyť odhalit objektivní zákony vývoje společnosti a pozvednout se k historickému materialismu Marxe a Engelse v ekonomicky zaostalém carském Rusku v padesátých a šedesátých letech devatenéctého století nebylo v silách ani takového myslitele, jakým byl Černyševskij. Nemohl dát odpověď na otázku, jak se bude Rusko dále historicky vyvíjet, nebyly mu jasné objektivní materiální základy ruského historického procesu. Nechápal, že jen rozvoj kapitalismu a průmyslového proletariátu je schopen vytvořit materiální podmínky a společenskou sílu k uskutečnění programu socialistické přeměny v Rusku. Cestu k přechodu k novému společenskému zřízení, k socialismu, proto chybně spatřoval v rolnické revoluci, nechápal, že bez vedení dělnické třídy by tato revoluce objektivně vedla jen ke svržení panství statkářů a k upevnění kapitalistického zřízení.

Věřil v možnost přechodu k *socialismu* přes občinu, ale přesto se díval na občinu jako na zbytek „stariny", který musí časem zmizet. Hlavní úkol svého revolučního úsilí spatřoval v osvobození rolnictva. Historicky správně ukázal rozložení třídních sil v polovině devatenáctého století v Rusku a předpověděl nepříznivý výsledek reformy připravované statkářskou vládou. Tuto jeho velkou politickou prozíravost, pokud šlo o reformu, vysoko ocenil V. I. Lenin v práci *Kdo jsou přátelé lidu?* Černyševskému nešlo o polovičatou reformu, která byla ideálem ruských liberálů a kterou de facto provedl car manifestem z roku 1961. Tuto reformu, kterou liberálové velebili, označil Černyševskij za ohavnost, protože jasně viděl její feudální povahu. Liberály šedesátých let nazval žvanily, chvastouny a hlupáky pro jejich strach z revoluce, bezcharakternost a patolízalství ve vztahu k těm, kteří měli v rukou moc [Lenin 1950 : 27]. Nebojoval proti feudálnímu vykořisťování proto, aby bylo nastoleno vykořisťování kapitalistické. Útočil jak proti liberálům, tak proti carismu, neboť pochopil politický podvod, který spáchal carismus společně s liberální velkoburžoazií na mase pracujícího rolnictva v roce 1861. Odhaloval buržoazní charakter reformy a ukazoval, že „osvobozený" rolník spadl z bláta do louže. Provedenou reformu neposuzoval ovšem z hlediska kulaků, kteří reformou získali a stali se oporou carismu v boji proti revoluční vlně, kterou vyvolalo zklamání nad carským manifestem mezi pracujícím rolnictvem.

Svými názory na *rolnickou revoluci* platil Černyševskij daň tehdejší ruské skutečnosti, neboť Rusko nemělo téměř žádný průmysl, neznalo organizovaný proletariát, jak vznikal a sílil v západní Evropě. Přesto již tehdy napsal: „V naší době je hlavní hybnou silou průmyslové zaměření, které je mnohem rozumnější než tendence mnohých minulých epoch... Rozvíjí-li se průmysl je pokrok zajištěn. Z tohoto hlediska se obzvlášť radujeme z rozvoje průmyslu

u nás" [Černyševskij 1939–1950: 561–562]. Průmysl tehdy vítal jako relativní pokrok, uvědomoval si ovšem i jeho stinné stránky související s kapitalismem.

Kapitalismus kritizoval na mnoha místech ve svých spisech. Ukazoval, že následky konkurence, není-li podřízena zákonu společenství a bratrství ve výrobě, se již projevily v Anglii a Francii. Lidé nejsou ničím zajištěni proti chudobě, vzniká proletariát a jeho bída stále roste. „My, stejně jako západní národy, pocítíme brzy, že se nesmíme otrocky podřizovat tomuto zákonu, osudovému ve své jednostrannosti." [Černyševskij 1939–1950: 744] Zde je jasný doklad toho, že Černyševskij od kapitalismu nečekal spásu pro Rusko. Otázku průmyslového pokroku spojoval s otázkou socializace. Odhaloval pokrytectví hesel o buržoazní rovnosti, bratrství a svobodě. Pochopil, že kapitalismus jen zaměnil starou formu vykořisťování za nové vykořisťování. Ukazoval také analogii otroka a proletáře: „Z hlediska poměru práce k odměňování za práci tkví celý rozdíl mezi otrokem a námezdním dělníkem v tom, že otrok dostává náhradu v naturáliích za práci, kdežto námezdní dělník v penězích, otrok dostává byt, dělník dostává peníze, za které si sám musí byt vyhledat, ale množství náhrady je v obou případech naprosto stejné: je určováno možností zachovat existenci" [Černyševskij 1953: 466].

Důležitým přínosem Černyševského je myšlenka, že vnitřní rozpory odsuzují kapitalismus k zániku, a dále myšlenka o vyvlastnění kapitalistů a zespolečenštění výrobních prostředků. Černyševskij správně tušil, že kapitalismus nevyřeší rozpor mezi kapitálem a prací. Tento rozpor však podle jeho názoru musí být a také bude vyřešen. „Je-li každá hodnota a každý kapitál vyráběn prací, je zřejmé, že práce je jediným zdrojem každé výroby a všechny fráze o účasti movitého nebo nemovitého kapitálu ve výrobě slouží pouze k překrucování idejí o práci jako jediném výrobci. Je-li tomu tak, pak práce má být jediným pánem vyráběných hodnot" [Černyševskij 1953: 478].

Kritickému pohledu Černyševského neunikly mnohé buržoazní teorie. Byla to například *teorie malthusiánství*, jejíž vznik a rozšíření spojoval s přechodem buržoazie do tábora reakce. Dokazoval neopodstatněnost malthusiánských tvrzení o tom, že zemědělské produkty nemohou růst stejně rychle, jako se mohou rozmnožovat lidé [Černyševskij 1953 : 286]. Bojoval rovněž proti rasistickým teoriím a odhaloval jejich vykořisťovatelskou třídní povahu. Kritizoval teorii o rasové nerovnosti, která se opírala o geografické prostředí, přírodu a přirozené životní podmínky. Vyvracel reakční buržoazní teorie, které vysvětlovaly národnostní a rasové rozdíly „plemennými zvláštnostmi organismu" a prohlašoval, že všechny rasy vycházejí z jediných předků a všechny vlastnosti, jimiž se od sebe navzájem liší, mají historický původ. Nelze opomenout ani jeho výstižnou kritiku Comtovy pozitivní filozofie, kterou podal na několika místech v svých pracích. Odsoudil Comtův zákon tří stadií – teologického, metafyzického, pozitivního – a odhalil slabiny Comtovy koncepce usilující o nastolení „přirozeného pořádku ve společenských vztazích cestou působení pozitivní vědy a ignorující potenciál tvořivé a revoluční aktivity lidových mas."

Černyševskij často psal o pokroku ve společnosti. Zde se projevoval jeho historický optimismus, neboť byl stoupencem progresívního charakteru historického pohybu, který označoval za zákonitý: Dějiny sice postupují pomalu, ale přece jen kupředu, pokrok znamená, že se zlepšují životní podmínky a zmenšuje se síla nerovnosti [Černyševskij 1939–1950: 513, 516]. Zároveň však přiznával i existenci regresu, pokrokového hnutí a reakce. „Avšak období reakce jsou jen dočasným zdržením nevyhnutelného pokroku" [Černyševskij 1939–1950: 616].

Zabýval se také otázkami *pokroku* v souvislosti s kapitalismem. Psal o rozpornosti pokroku v epoše panství „formy soupeření" (tj. kapitalismu), v epoše strojové výroby a vykořisťování námezdní práce, kdy stroj ulehčuje práci pracovníkům, zároveň však existující dělba práce mrzačí dělníky. ubíjí v nich samostatnou představivost. Na jedné straně průmyslový pokrok zlepšuje postavení prostého člověka, na druhé straně se jeho postavení v důsledku průmyslového pokroku zhoršuje [Černyševskij 1939–1950: 173, 189]. Tyto rozpory svědčí podle Černyševského o nedokonalosti současné civilizace a o nutnosti jejího vystřídání novým zřízením.

Zde se Černyševskij dostává k problému *budoucnosti.* Je známo, že základem jeho argumentace ve prospěch socialistické budoucnosti byla teze o požadavcích lidské přirozenosti, tzv. *antropologický princip,* který ho spojoval s jinými utopickými socialisty, pro něž mělo být budoucí zřízení nejlépe odpovídající věčným potřebám člověka. Tato idea obecné lidské přirozenosti tvořila jeden ze základních principů sociologie Černyševského. Tím, že socialistický ideál u něho vystupuje jako vyjádření požadavků lidské přirozenosti, je stále ještě utopista, současně však dělá krok k vědeckému socialismu tím, že zkoumá reálný historický proces přetvoření staré společnosti v novou a za zdroj vědy považuje „kritické poznání dějinného pohybu, který sám vytváří materiální podmínky osvobození" [Marx-Engels 1965: 61].

Zvláštnost Černyševského jako socialistického myslitele je tedy v tom, že společenský vývoj zdůvodňuje způsobem odlišným od jiných předmarxistických socialistů. Ukazuje na tendence vývoje objektivní skutečnosti samé. Nelze proto ani zde přijmout kategorický názor G. V. Plechanova, že pro Černyševského, „stejně jako pro všechny ostatní utopické socialisty, nespočíval hlavní úkol vědy ve studiu objektivního chodu vývoje nynější společnosti, nýbrž ve zkoumání toho, jakou má být budoucí společnost" [Plechanov 1936: 70]. Černyševskij naopak poukazoval na to, že orientace na přítomnost nesmí znamenat, že se nezaměříme na jiné pořádky. Analýza přítomnosti podle jeho názoru právě ukazuje určitý cíl hnutí. Myslitel, který má starost o osud lidstva, musí mít tento cíl stále na zřeteli a uvádět své jednání do souladu s ním. Ať je cíl blízký nebo daleký, nelze jej ztrácet ze zřetele [Plechanov 1936: 353].

Jaký je cíl historického procesu? ptá se Černyševskij. Ukazuje hlavní tendence ekonomického vývoje: růst zespolečenštění práce, růst těžkého průmyslu, který vyžaduje, aby byl hospodářem výroby sám pracovník. A to předurčuje nutnost krachu vztahů kapitalistického útlaku, likvidace soukromého vlastnictví vůbec, socialistický charakter historické perspektivy.

To, že si Černyševskij všímá otázky ekonomických a materiálně technických předpokladů budoucnosti člověka, určuje jeho zvláštní místo mezi jinými sociology předmarxistického období. Socialismus u něho vystupuje do jisté míry jako ekonomická nutnost, stejně jako svého času kapitalismus, který přinesl lidstvu vyšší formy výroby ve srovnání s feudálním nevolnictvím. „Když se technika poněkud rozvinula, když se objevily složité nástroje, hrubá práce otroka se ukázala nevhodnou: stroj vedle sebe netrpí nevolnictví" [Černyševskij 1939–1950: 220–222]. Jeho závěr o nutnosti socialismu je výsledkem hluboké analýzy současného stupně uspořádání společnosti. Při rozvíjení svých socialistických idejí vychází z kritiky kapitalismu a buržoazních teorií buržoazní ekonomie. Nevyhnutelnost socialismu je podle jeho názoru vyvolávána samotným charakterem společenské výroby: „Jestliže se změnil charakter výrobních procesů, pak se nutně změnil i charakter práce, a tudíž není třeba mít obavy o budoucí osud práce: nutnost jejího zlepšení spočívá již v samém vývoji výrobních procesů" [Černyševskij 1939–1950: 222]. Zároveň chápe, že změna

charakteru práce nenastává náhle, najednou, automaticky, ale následuje za změnou charakteru procesů výroby. Uvědomuje si, že je třeba času a úsilí k tomu, aby se změnila nevhodná situace a vytvořily se společenské podmínky odpovídající výrobním procesům. Moc musí získat prostý lid, to jsou pro Černyševského především drobní rolníci a vesnická chudina.

Vidíme tedy, že názory Černyševského na socialismus nejsou vědecké, jsou to názory rolnického demokrata, který žil v ekonomicky zaostalém, nevolnickém Rusku a spojoval nastolení nového společenského zřízení s rolnickou revolucí, kterou nesprávně označoval jako socialistickou a spojoval ji s dalším vývojem rolnické občiny. Jsou to názory utopické, ale při vší omezenosti, a to je třeba zdůraznit, převyšují teorie západoevropských utopických socialistů, neboť jsou spjaty s revolučně demokratickým programem politického boje, který počítá s revolučními činy pracujících mas. Černyševského názory a představy o socialismu nemají nic společného s tím, co mu připisují někteří teoretikové, kteří prohlašují, že rolnickou občinu považuje vlastně již za socialismus, neboť přechod od občiny k socialismu je velmi prostý. Není tomu tak, protože Černyševskij naopak chápe socialismus jako ohromný skok ve vývoji společnosti, a je přesvědčen o tom, že cesta k socialismu bude nesmírně těžká. Podle jeho názoru nelze očekávat brzké nahrazení základní ekonomické situace pořádkem založeným na jiném principu. „Nemyslíme, že by socialismus brzy převládl v ekonomickém životě. Vidíme v dějinách, že velmi dlouhé doby si vyžádalo uskutečnění přeměn, které jsou ve srovnání s ním zcela nicotné" [Černyševskij 1939–1950: 832]. Nikde v díle Černyševského se nesetkáme s předpovědí, která by zpřesňovala časový moment přechodu k socialismu. Avšak právě v tom je třeba vidět silnou stránku jeho teorie, hluboký historismus a antidoktrinářství, nikoli nedostatek a omezenost, jak se snaží dokazovat někteří kritikové jeho teorií. Z toho, že se nevolnictví udrželo několik století, usuzuje, že se i forma námezdní práce udrží dosti dlouho, možná i několik generací. V socialismu lze spatřovat cíl, „nelze však s matematickou přesností určit, jaké doby bude zapotřebí k dosažení tohoto cíle" [Černyševskij 1939–1950: 222]. Na čem závisí tato doba, co stojí v cestě brzkému uskutečnění socialismu? Černyševskij si dobře uvědomuje, že odcházející svět se bude zuřivě bránit uskutečnění socialistických idejí. Zároveň připomíná nezralost samotných pracujících mas pro socialismus a upozorňuje, že podporou současného stavu je „nevědomost masy". Za velmi důležitý faktor při uskutečňování socialismu pokládá utváření socialistického vědomí pracujících, neboť „všechno ve společnosti závisí na charakteru myšlení lidí. Blahobyt masy závisí na jejím přesvědčení a nezvýší se do té doby, dokud budou mezi lidmi rozšířena jistá přesvědčení" [Černyševskij 1939–1950: 643]. Přechod k socialismu dále spojuje se zavedením vyspělé techniky. V románu *Co dělat* říká: „Téměř všechno dělají za ně stroje – kosí, vážou snopy a odvážejí je. Lidé téměř jen chodí, jezdí, řídí stroje" [Černyševskij 1939–1950: 278].

Černyševskij zdůrazňuje potřebu aktivní propagandy idejí socialismu v masách, šíření myšlenek o výrobní kooperaci pracujících, o hospodářských výhodách takové kooperace a společného hospodářství členů výrobních družstev.

Zabývá se také otázkou, jak se postupně vyvíjely a měnily základní motivy socialismu. Zatímco u saint-simonovců se ekonomická stránka ještě „rozplývala v neurčité exaltované touze po přeměně celého života člověka" a důraz byl kladen na „život srdce", fourierismus se již přímo zaměřoval na „ekonomickou stránku života", ovšem řadil ji do souvislosti se všemi vědeckými, mravními a společenskými otázkami, které zkoumal na základě psychologické teorie. „Nynější socialismus", prohlašuje Černyševskij, „omezuje veškerý svůj obsah

na ekonomickou stránku života" [Černyševskij 1939–1950 : 829, 830]. Nejpravděpodobnější průběh budoucích dějin „ekonomického způsobu života" vidí jako postupný vývoj a prohlubování rovnosti. Pokouší se o zajímavý nástin teorie o *dvou fázích budoucí společnosti:* socialismu a komunismu. Komunistickou společnost nazývá společností úplné rovnosti. Této společnosti bude předcházet dlouhé historické období uskutečňování socialistických principů, období složité, které bude přechodnou etapou na cestě ke komunismu.

Významné místo v pracích Černyševského zaujímá *úloha lidových mas a úloha osobnosti v dějinách.* Jeho sociologické názory jsou v podstatě teoretickým zobecněním zkušeností z revolučního osvobozeneckého boje ruského lidu. Černyševskij se zabývá otázkou historické úlohy lidových mas v dějinném vývoji a kritizuje subjektivistický přístup, při němž jsou dějiny chápány jako soubor biografií jednotlivých osobností a jsou ignorovány lidové masy. To je názor přímo protikladný tehdejší buržoazní sociologii a historiografii, neboť ty připisují rozhodující úlohu v dějinách vládcům, politikům, zákonodárcům a ideologům a lidové masy pokládají za inertní, nepřátelské vůči pokroku. Černyševskij naopak dokazuje, že silné a pevné jsou jen ty instituce, které jsou podporovány masou lidu, a kritizuje sociologii a historiografii za to, že „mlčí o materiálních podmínkách života, které hrají div ne první úlohu v životě, které jsou hlavní příčinou téměř všech jevů" [Černyševskij 1939–1950: 357]. Na konkrétní situaci tehdejšího Ruska ukazuje, že rozhodujícím faktorem společenského vývoje a hlavní hybnou silou dějin je osvobozenecký boj širokých lidových mas, že skutečným hrdinou je sám lid, tvůrce materiálních statků a kulturních hodnot. Tuto otázku řeší v duchu *historického materialismu.* Ruské dějiny a jevy současného života se snaží vidět vždy v souvislostech se světovými dějinami a mnohé události západoevropských dějin ho přesvědčují o nevyhnutelnosti revolučního boje v Rusku jako o jediném prostředku uspokojení zájmů pracujících mas.

Jak chápe Černyševskij otázku *zákonitostí vývoje* společnosti, jaký význam přikládá *materiálnímu faktoru?* Především je třeba říci, že dějiny lidské společnosti nikdy nepojímá jako chaotické nahromadění faktů navzájem izolovaných, ale jako progresívní proces vývoje národů, v němž je vše spojeno a podmíněno vnitřními zákony, zákony společnosti.

Věří v historický pokrok, v nutnost vítězství pokrokových sil nad silami reakčními, ve vítězství nového, socialistického zřízení. Nedovede však dát jasnou a jednoznačnou odpověď na to, co je hlavní společenskou silou, která podmiňuje charakter života společnosti a přechod od jednoho společenského zřízení ke druhému. Nechápe rozhodující úlohu výrobního způsobu materiálních statků ve vývoji společnosti, který určuje charakter každé společensko-ekonomické formace. Na mnoha místech upozorňuje na důležitý význam materiálních podmínek života lidí a dokazuje, že právě ony hrají hlavní úlohu, avšak chápe je jednostranně jako souhrn jakýchsi stránek života lidí. Proto, i když správně upozorňuje na význam společenských zákonitostí, nedovede je vědecky objasnit, jeho výklad je idealistický.

Významnou sílu společenského procesu spatřuje ve vědě, osvícení, vědění: „Rozvoj vědy slouží jako obecný zdroj všech ostatních: díky jemu se zdokonaluje technika, ruší se barbarské instituce a divoké obyčeje, rozšiřuje se účast na občanských právech". „Klima, půda, zásoby kapitálu, sama pevnost fyzických sil – to vše je nicotné ve srovnání s rozvojem myšlení" [Černyševskij 1939–1950: 180, 197]. Na jiném místě však můžeme číst, že „duševní rozvoj závisí na okolnostech ekonomického života" a že „vývoj šel kupředu díky

úspěchům vědění", které byly podmiňovány „rozvojem pracovního života a prostředků materiální existence" [Černyševskij 1939–1950: 441].

Zdá se, jako by Černyševskij kolísal mezi materialismem a idealismem při vysvětlování vzájemného vztahu mezi hlavními komponentami historického procesu: mezi ekonomikou, politikou a vědou. Je to však spíše otázka „vzájemného pronikání těchto hlavních komponent. Sám Černyševskij říká: „Politická moc, materiální blahobyt a vzdělanost – všechny tyto tři věci jsou nerozlučně spjaty. Kdo má bídu, ten nemůže rozvinout duševní síly, ten není schopen využívat moci pro sebe výhodným způsobem, kdo má v rukou politickou moc, ten se nemůže osvobodit od utlačování, tj. od bídy, tj. od nevědomosti" [Černyševskij 1939–1950: 598]. Zastává názor, že těžko lze rozsoudit, zda materiální blahobyt či duchovní nebo mravní rozvoj má stát na prvním místě, neboť „je velmi mnoho potřeb, stejně důležitých z obecného hlediska, a ta nebo ona nabývá převahy nad ostatními jen na čas, podle shody okolností, avšak s jejich změnou ustupuje prvenství nějaké jiné. Řešení tudíž náleží již jen praxi, která závisí na okolnostech, vůbec ne na teorii" [Černyševskij 1939–1950: 598]. Tato idea, vnitřně rozporná a historicky omezená, mu však zároveň umožňovala vystihnout hluboce dialektický, složitý charakter sociálního pokroku. Nicméně musíme konstatovat, že zatímco v sociologických názorech Černyševského jsou silné prvky materialistického pojetí dějin, v teorii společenského vývoje zůstával v podstatě idealistou. Přesto však mu nelze upřít, že díky svému revolučnímu demokratismu a dialektickému přístupu k jevům společenského života se pozvedl mnohem výše než předmarxistická buržoazní sociologie.

Zajímavě řeší význam a úlohu *státu za socialismu*. Je přesvědčen, že pokud bude existovat nesoulad mezi úrovní výroby a potřebami lidí, musí existovat stát, a to stát řízený lidem samým. Teprve po dosažení souladu mezi výrobou a potřebami stát zanikne. Politickou moc, vládu pokládá za „kolektivní působení". Zamýšlí se nad vztahem individuálních a společenských zájmů v socialistickém státě. Socialismus podle něho znamená uskutečnění takových forem způsobu života, kdy uspokojování společenských zájmů přispívá k rozvoji individua, a naopak. Nejde tedy o „naprosté zrušení péče státu o ekonomické záležitosti", nýbrž o změnu samých principů státní činnosti [Černyševskij 1939–1950: 811]. Zároveň upozorňuje na to, že individuální a společenské potřeby se zdaleka ne vždy kryjí.

Při celkovém hodnocení sociologických názorů N. G. Černyševského je třeba ocenit, že se tento velký revoluční demokrat přiblížil k vědeckému socialismu zcela samostatnou cestou. Byl přesvědčen o nevyhnutelnosti vývoje k socialismu. Jeho myšlenkový vývoj byl však rozporný a nedůsledný. Uznával prvořadý význam ekonomických faktorů, místy však podléhal idealismu, zejména v přeceňování morálních činitelů. Byl odpůrcem feudálního samoděržaví i kapitalismu. V jedné věci se zcela mýlil: přeceňoval revoluční možnosti rolnictva a venkovské chudiny, perspektivy rolnické revoluce a rolnického socialismu v Rusku. Zároveň si však uvědomoval význam proletariátu pro západní Evropu. I Marx, který projevoval mimořádný zájem o revoluční hnutí v Rusku, se o Černyševském vyjadřoval velmi uznale, když v roce 1870 v dopise ruské sekci internacionály psal: „Takové práce jako Černyševského... dělají Rusku opravdu čest a jsou důkazem, že se Vaše země rovněž začíná podílet na všeobecném hnutí našeho století" [Marx-Engels 1965: 450].

V mnohých otázkách se Černyševskij dostával za úzký rámec idealistické sociologie. Při řešení základních problémů vývoje společnosti se přiblížil k materialistickému chápání dějin. Nemohl se však stát historickým materialistou, neboť neviděl a „v šedesátých letech minulého století nemohl vidět, že jenom

rozvoj kapitalismu a proletariátu je s to vytvořit materiální podmínky a společenskou sílu pro uskutečnění socialismu" [Lenin 1950: 27]. Nemohl se vzhledem k zaostalosti ruského života „pozdvihnout k Marxovu a Engelsovu dialektickému materialismu" [Lenin 1950: 42]. I když je nazýván utopickým socialistou, překonal mnohé z toho, co bylo v západní Evropě na poli utopického socialismu vykonáno.

Literatura

Černyševskij, N. G.: *Vybrané filosofické spisy, sv. III.* Praha, Svoboda 1953.
Černyševskij, N. G.: *Polnoje sobranije sočiněnij v pjatnadcati tomach.* Moskva, Gosudarstvennoje izdatělstvo chudožestvennoj litěratury 1939—1950.
Černyševskij, N. G.: *Izbrannyje ekonomičeskije proizveděnija.* Moskva, Gospolitizdat 1950.
Lenin, V. I.: *O literatuře.* Praha. Svoboda 1950.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 16.* Praha, Svoboda 1965.
Plechanov, G. V.: *Sočiněnija.* Moskva, Gosudarstvennoje izd. polit. litěratury 1936.

Резюме

М. Манова. «Социологическая проблематика в трудах Н. Г. Чернышевского»

Чернышевский больше всех домарксистских мыслителей приблизился к научному социализму и его социологические взгляды можно считать важным историческим этапом в развитии общественного мышления до Маркса.

На взгляды Чернышевского повлияли западноевропейские социалисты — утописты, во многом он, однако, от них отличался. Его утопичность заключается прежде всего в том, что он переоценивал революционные способности крестьянства и крестьянской бедноты, русскую революцию и крестьянский социализм в России и недооценивал перспективы капиталистического развития России и историческое назначение русского пролетариата. В отличие от западноевропейских утопистов он, однако, осознавал классовую борьбу в истории. К научному социализму он приблизился совсем самостоятельным путем. Он был убежден в неизбежности развития социализма в России, но в своем мышлении он допускался противоречий и непоследовательностей. Он признавал первостепенное значение экономических факторов, но несмотря на это он оставался идеалистом, именно в переоценивании моральных факторов. Был противником феодального самодержавия и капитализма.

По некоторым вопросам он пошел за рамки идеалистической социологии. Тем, как он решал основные проблемы развития общества, приблизился материалистическому пониманию истории. Им допущенные ошибки были обусловлены конкретными обстоятельствами русской экономической и политической жизни.

Summary

M. Manová: Sociological Issues in the Works of N. G. Chernyshevski

Of all the pre-Marxist thinkers, Chernyshevski came the closest to scientific socialism and his sociological views may be considered as marking an important historical step forward in the development of pre-Marxian thinking about society.

Chernyshevski's views were influenced by the Western European utopian socialists, though they differed from them in many respects. His utopian learnings derived from an overestimation of the revolutionary capacity of the peasantry and the village poor, resulted in predicting a peasant revolution and peasant socialism in Russia,

as well as in underestimating the prospects of capitalist development in Russia and neglecting the historical function of the Russian proletariat. In contrast to the Western European utopians however, he did recognize class struggle as a historical factor.

He came close to scientific socialism quite independently. He was convinced of the inevitability of the transition to socialism in Russia. His approach to the question was however, contradictory and inconsistent. He recognized the pre-eminence of economic factors, but often yielded to idealism, especially in his overestimation of moral factors. He was opposed to feudal autocracy and capitalism.

On many questions he overstepped the narrow bounds of idealist sociology. In seeking to solve the fundamental problems of social development, he came close to a materialist understanding of history. The mistakes that Chernyshevski made were conditioned by the concrete surroundings of Russian economic and political life.